

development system. It is the orientation at students' personal development, forming their professional culture and identification that form the basis of contemporary approach to the problem of a practical psychologist's personality training. As a result of the analysis of the main components of a future psychologist's personality, we have come to a conclusion that the mean values of all the parameters are connected to chronological peculiarities of individual's perception of life events, that is, students live for a moment, that is why self-realization and recruitment problems are not urgent for a today's student. Most students do not possess the skills of self-development and self-realization and have low self-esteem, which is the reason for uncertainty, lack of inner personally significant sense in choosing future profession. Future specialists are mostly oriented at obtaining a diploma with superficial acquisition of knowledge, which is directly connected to the social and economic state of all Ukrainian society and severe problems of finding job in one's specialty. All these factors make the process of a future psychologist's professionalization difficult, which cuts down the opportunities of their effective professional self-realization and self-actualization in future practice.

Keywords: process, personal development, practical psychology, Gestalt therapy, forming harmonious personality, psychological well-being, professional activity.

Подано до редакції 13.06.14

УДК: 159.923.2:378.22-027.561

Н. Й. Метельська

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ

У даній статті проаналізовано поняття самосвідомості особистості, зокрема визначено особливості професійної самосвідомості. Особливо детально розглянуто процес формування професійної самосвідомості педагогічних працівників.

Ключові слова: самосвідомість, самооцінка, саморегуляція, самопізнання, професійна самосвідомість, професійна "Я-концепція".

Постановка проблеми в загальному вигляді. Вирішення актуальних завдань, які сьогодні постають перед системою освіти України, а також зміни в економічному та суспільному житті країни вимагають особливої уваги до професійної підготовки майбутніх працівників освіти. У цьому контексті важливим є підвищення рівня вимог особистості як до себе, так і до своєї професійної діяльності, що відбувається на основі розвитку та вдосконалення її самосвідомості. Особливості розвитку освітньої галузі вимагають високого рівня фахової підготовки майбутніх педагогічних працівників, а також вивчення психологічних особливостей їх професійної самосвідомості. Проблема розвитку професійної самосвідомості особистості є однією із ключових у сучасній психології. Вивчення структури самосвідомості, динаміки її розвитку становить великий інтерес як у теоретичному, так і у практичному плані, оскільки дає змогу дослідити механізми формування особистості майбутнього фахівця.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Грунтовну теоретичну розробку проблеми самосвідомості здійснили Р. Бернс, Л.І. Божович, Б.С. Гершунський, У. Джемс, Е. Еріксон, І.С. Кон, М.І. Лісіна, К. Роджерс, О.Г. Спіркін, В.В. Столін, Т.М. Титаренко, І.І. Чеснокова та інші. У роботах зазначених учених розглянуто питання, пов'язані зі структурою самосвідомості, динамікою її розвитку в

онтогенезі та соціально-перцептивними аспектами самосвідомості. Значний внесок у розвиток проблеми формування самосвідомості особистості, зокрема, професійної самосвідомості, зробили Б.Г. Ананьєв, М.М. Бахтін, Л.С. Виготський, М.С. Каган, О.М. Леонтьєв та інші. Професійне становлення як поетапний процес, варіанти періодизації професійного зростання висвітлено у працях Е.Ф. Зеєра, Н.В. Самоукіної, Т.В. Кудрявцева, О.М. Родіної. Взаємозв'язок між змінами в самооцінці людини як професіонала та динамікою результативності її професійної підготовки розкрито в дослідженнях К.О. Абульханової-Славської, Є.О. Клімова, А.К. Маркової, Л.М. Мітіної та інших. Також у сучасній психологічній науці виконано низку досліджень з проблем професійно-педагогічної самосвідомості студентів педагогічного навчального закладу (О.М. Боброва, С.В. Васьковська, В.М. Козієв, В.П. Саврасов). Проте проведений аналіз наукових праць засвідчив, що хоча питання розвитку професійної самосвідомості майбутніх педагогічних працівників і були предметом спеціальних досліджень ряду науковців, вони не можуть вважатись повністю висчерпаними.

Формулювання цілей статті. Мета статті – визначити суть професійної самосвідомості особистості та проаналізувати особливості її формування в майбутніх педагогічних працівників.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розвиток свідомості та самосвідомості людини є одним із визначальних процесів у ході становлення її як особистості, індивідуальності, суб'єкта діяльності, спілкування та пізнання. Свідомість визначають як вищу, властиву лише людині та пов'язану з мовленням функцію мозку. Її сутність – у загальному, оціночному, цілеспрямованому відображенні та конструктивно-творчому перетворенні дійсності, попередній мисленнєвій побудові дій та передбаченні їх результатів, у розумному саморегулюванні та самоконтролюванні поведінки людини [8, 18]. Самосвідомість – вищий рівень розвитку свідомості, основа формування розумової активності і самостійності особистості в її судженнях і діях. Самосвідомість можна визначити як образ себе і ставлення до себе. Ці образи і ставлення пов'язані з прагненням до самозміни, самовдосконалення. І однією з вищих форм самосвідомості людини є спроба знайти смисл у власній діяльності, що часто перетворюється на спроби знайти сенс життя. Якщо спочатку людська думка спрямовувалась на зовнішній світ, то з появою самосвідомості вона звернулася до самої себе. С.Д. Максименко та В.В. Андрієвська дають таке визначення самосвідомості: “Усвідомлення індивідом себе як суб'єкта життєтворчості з неповторними фізичними і духовними якостями, потребами й здібностями, носія інтелекту, почуттів і волі, виразника національної, професійної і групової належності в системі суспільних відносин” [13, 11]. О.Г. Спіркін фактично ототожнює явища самосвідомості і самооцінки і дає таке визначення самосвідомості: “Усвідомлення і оцінка людиною своїх дій і їх результатів, думок, почуттів, морального обличчя та інтересів, ідеалів і мотивів поведінки, цілісна оцінка самого себе і свого місця в житті. Самосвідомість – конституююча ознака особистості, яка формується разом зі становленням останньої” [12]. Самосвідомість – це складна психологічна структура, що включає в себе в якості особливих компонентів, на думку В.С. Мерліна, по-перше, усвідомлення своєї ідентичності, по-друге, усвідомлення свого власного “Я” як активного, дієвого начала, по-третє, усвідомлення своїх психічних властивостей і якостей, і, по-четверте, визначену систему соціально-моральних самооцінок [10, 83]. На думку П.Р. Чамати, існує три основні компоненти самосвідомості:

1) когнітивний (пізнавальний) – система уявлень і знань індивіда про себе (самопізнання, самоаналіз, уявлення про себе, самооцінка тощо);

2) емоційно-оцінний – емоційна оцінка своїх уявлень і знань індивіда про себе, емоційне ставлення до себе (почуття скромності, гордості, власної гідності тощо);

3) поведінковий (регулятивний) – усі ті прояви психічної активності, у яких виступає свідоме регулювання власних дій, вчинків, свого ставлення до оточуючих і до самого себе (самовладання,

самодисципліна, самоконтроль тощо). Такої ж думки щодо визначення структури самосвідомості дотримуються у своїх дослідженнях Л.І. Божович, І.І. Чеснокова та інші [3; 20]. Структуру самосвідомості задає Я-концепція, що може бути представлена як когнітивна система, що виконує роль регуляції поведінки у відповідних умовах (Р. Бернс, А.А. Налчаджян, Т. Шибутані). Я-концепція включає в себе оціночний аспект самосвідомості. Це динамічна система уявлень людини про саму себе, в яку входить як власне усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних та інших якостей, так і самооцінка, а також суб'єктивне сприйняття зовнішніх факторів, які впливають на дану особистість. Р. Бернс так визначає це поняття: “Я-концепція – це сукупність всіх уявлень людини про саму себе, поєднана з їх оцінкою” [1, 160].

У психології встановлено, що самосвідомість впливає на ефективність діяльності, проте вона сприяє появі розбіжностей між реальною поведінкою і Я-концепцією. Якщо їх неможливо вирішити шляхом предметної діяльності, то включаються механізми психологічного захисту, що роблять ці розбіжності більш прийнятними. Захисні механізми можуть виявлятися у будь-якій поведінці [12, 77]. Професіоналізація як форма становлення суб'єкта діяльності впливає на всі рівні самосвідомості. Професійна самосвідомість є одним з найважливіших компонентів самосвідомості людини як суб'єкта діяльності. Формування професійної самосвідомості відбувається на тлі соціального досвіду особистості із включенням цього досвіду в професійне “Я” особистості [11, 32]. У психолого-педагогічній літературі немає єдиного підходу щодо інтерпретації поняття “професійна самосвідомість особистості”. У роботах В.Д. Брагіної основний акцент у дослідженні професійної самосвідомості особистості робиться на пізнання й самооцінку особистістю системи власних професійних здібностей та вироблення певного ставлення до них [4, 148]. П.А. Шавірь інтерпретує феномен професійної самосвідомості як усвідомлення індивідом себе в якості суб'єкта власної професійної діяльності.

А.К. Маркова визначає професійну самосвідомість як комплекс уявлень людини про себе як професіонала, це цілісний образ себе як професіонала, система стосунків і установок щодо себе як професіонала. Це інтегративна характеристика особистості, у якій виокремлюється: усвідомлення особистістю норм, правил, моделі своєї професії як еталонів для усвідомлення своїх якостей, формується підґрунтя професійного світогляду й особиста концепція праці; усвідомлення цих якостей у інших людей, порівняння себе з якимось професіоналом середньої кваліфікації; облік сподівань і оцінка себе як професіонала з боку інших людей; самооцінювання особистістю своїх окремих сторін за когнітивними, емоційними і поведінковими критеріями; позитивне

оцінювання особистістю самої себе в цілому, визначення своїх позитивних якостей, перспектив створення професійного “Я” [9, 84]. Проте найбільш повним можна вважати визначення професійної самосвідомості особистості, яке пропонує О.Л. Туриніна. На думку вченої, професійна самосвідомість індивіда являє собою єдність знань про власні особливості, наявні професійні здібності та інтереси. Констатація особистістю успіхів і невдач власної професійної або навчальної діяльності є чинником корегування “Я-образу”, самооцінки, рівня домагань та професійної самосвідомості в цілому. Професійна самосвідомість педагогічного працівника, як і сама його особистість, народжується, формується, розвивається. Прояв професійної самосвідомості ми спостерігаємо у ситуаціях професійної діяльності. Він визначає стійкі моделі професійної поведінки педагога і досягнення ним певного рівня успішності діяльності [6, 38]. У роботах С.В. Васьковської [5], В.П. Саврасова та ряду інших науковців підкреслюється думка про те, що формування професійної самосвідомості майбутнього вчителя відбувається в єдності навчальної та реальної педагогічної діяльності під впливом формування й узагальнення досвіду власних практичних спроб в якості вчителя.

В.М. Козієв, аналізуючи професійну самосвідомість учителя, розглядає її як складний особистісний механізм, що виконує активну регулюючу функцію в діяльності вчителя, сприяє саморозвитку та свідомому формуванню в нього ж професійно значущих якостей особистості. Автор доводить наявність зв'язку між особливостями самосвідомості вчителя та рівнем його педагогічної майстерності, робить висновок про необхідність цілеспрямованого формування професійної самосвідомості педагога [7, 6].

Структура професійної самосвідомості майбутнього вчителя, розроблена В.М. Козієвим, включає наступні компоненти:

- самоставлення й самооцінка вчителя (актуальне Я);
- самооцінка вчителя по відношенню до попередніх етапів професійного становлення (ретроспективне Я);
- професійний ідеал учителя (ідеальне Я);
- те, як на думку вчителя, його сприймають знайомі й колеги (ретроспективне Я) [7, 8].

На думку А.К. Маркової, етап творчого самовизначення себе як фахівця, основною метою якого є усвідомлення власних професійних здібностей студента-педагога та їх подальший саморозвиток, відбувається упродовж професійного навчання [9, 53]. В.П. Саврасов, аналізуючи особливості розвитку професійної самосвідомості майбутнього педагога, розглядає її як наслідок усвідомлення студентом своїх професійно значущих якостей і приходять до виснов-

ку, що даний феномен характеризується трьома основними проявами:

1) вираженою спрямованістю студента, який перебуває “на вході” до педагогічної системи, на педагогічну діяльність;

2) опануванням студентом понятійним та концептуальним апаратом дисциплін психолого-педагогічного циклу, системою професійних цінностей у термінах, завдяки яким можуть бути усвідомлені властивості та особливості власного “Я” як професійно значущі;

3) практичною педагогічною діяльністю, педагогічною практикою студента, в ході якої виявляються професійно важливі особливості “Я” майбутнього вчителя, які можуть бути усвідомлені [16, 13].

Структура професійної самосвідомості майбутнього вчителя у більшості досліджень представлена як єдність трьох аспектів: пізнавального (самопізнання), емоційно-ціннісного (самооцінку), дієво-вольового, регулятивного (саморегуляції), на основі чого визначено основні компоненти професійної самосвідомості майбутнього педагога [9; 11; 14]. Такими компонентами виступають [14, 11]:

1) професійна установка на педагогічну діяльність;

2) наявність потреби в самопізнанні (які якості особистості майбутній учитель усвідомлює як необхідні і констатує їх наявність у себе);

3) самооцінка професійно значущих якостей;

4) саморегуляція у розв'язанні педагогічних задач;

5) відповідні мотиви професійного самовдосконалення.

Психологічні умови та психологічні особливості професійного самопізнання та самооцінки майбутнього вчителя були предметом детального вивчення О.М. Бобрової та С.В. Васьковської [2; 5]. На думку вчених, основними шляхами розвитку професійних здібностей та спрямованості майбутніх фахівців є наступні:

- впровадження нових форм і методів навчання, які дають можливість студенту отримати максимум інформації про свою майбутню професію та її вимоги до особистості фахівця;

- стимулювання пізнавальної активності, спрямованої на себе, як суб'єкта праці, пізнання й комунікації, формування вміння спостерігати, накопичувати, фіксувати, аналізувати та узагальнювати свій професійний досвід; впровадження спецкурсів з розвитку комунікативних здібностей;

- врахування специфіки конкретної форми діяльності, сама суть якої при раціональному використанні може створити певні можливості для самокорекції та самовиховання;

- широке застосування в процесі вузівської підготовки дискусійних та ігрових методів, впровадження методів активного соціально-психологічного навчання [2, 57]. Проте в дослідженнях авторів

залишається нерозкритим питання формування професійної самосвідомості майбутніх учителів, використання найбільш ефективних методів формування цього феномена. Таким чином, можна констатувати, що у психолого-педагогічній літературі представлені різні аспекти питання професійної самосвідомості педагогів. Проблема професійної самосвідомості педагогів на етапі професійної підготовки є мало розробленою, хоча цей аспект і має свою специфіку.

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Отже, проаналізувавши різноманітні підходи до розуміння професійної самосвідомості, ми з'ясували, що професійна самосвідомість – це перш за все усвідомлення людиною своєї належності до певної професійної групи, пізнання й самооцінка професійних якостей і ставлення до них; це виборча діяльність самосвідомості особистості, підпорядкована завданням професійного

самовизначення; це усвідомлення себе як суб'єкта своєї професійної діяльності. Різні інтерпретації терміна “професійна самосвідомість”, відображають різні аспекти цього широкого поняття та не суперечать один одному, а скоріше взаємодоповнюють. У професіонала, який володіє достатнім рівнем самосвідомості, підвищується впевненість у собі, задоволеність своєю професією, зростає прагнення до самореалізації. Професійна самосвідомість змінюється у процесі професіоналізації. Вона розширюється, змінюються критерії оцінювання своїх професійних можливостей. Таким чином, професійна самосвідомість є одним з провідних компонентів професійного розвитку особистості. Перспективним напрямом подальшого дослідження у контексті обраної проблематики є вивчення галузевих особливостей розвитку професійної самосвідомості особистості майбутнього педагога.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Роберт Бернс. – М.: Прогресс, 1986. – 442 с.
2. Боброва Е.М. Особенности профессионального самопознания студентов педвуза / Е.М. Боброва – М., 1989. – 220 с.
3. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Психол. исследование / Лидия Ильинична Божович. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
4. Брагина В.Д. Представления о профессии и самооценка профессионально важных качеств учащейся молодежи / В.Д. Брагина // Вопросы психологии. – 1996. - №2. – С. 146-156.
5. Васильковская С.В. Психологическое консультирование: Ситуационные задачи / С.В. Васильковская, П.П. Горностай. – К.: Вища школа, 1996. – 192 с.
6. Гребенкина Л.К. Формирование профессионализма учителя в системе непрерывного педагогического образования: Автореф. дис. д-ра пед. наук / Л.К. Гребенкина. – М., 2000. – 38 с.
7. Козиев В.Н. Психологический анализ профессионального самосознания учителя: Автореф. дисс. ... канд. психол. наук / В.Н. Козиев. – Л., 1980. – 14 с.
8. Максименко С.Д. Загальна психологія / Сергій Дмитрович Максименко. – К.: Форум, 2003. – 256 с.

REFERENCES

1. Burns, R. (1986). *Razvitiye Ya-kontseptsii i vospitaniye [Self-concept development and education]*. Moscow: Progress [in Russian].
2. Bobrova, Ye. M. (1989). *Osobennosti professionalnogo samopoznaniya studentov pedvuza [Peculiarities of pedagogical university students' professional self-knowledge]*. Moscow [in Russian].
3. Bozhovich, L. I. (1968). *Lichnost i ee formirovaniye v detskom vozraste. Psikhol. issledovaniye [Personality and its formation in childhood. Psychological Study]*. Moscow: Prosveschenie [in Russian].

9. Маркова А.К. Психология профессионализма / Аэлита Капитоновна Маркова — М.: Междунар.гуманит. фонд «Знание», 1996. – 312 с.
10. Мерлин В.С. Структура личности: характер, способности, самосознание. Учебное пособие к спецкурсу / Вольф Соломонович Мерлин. — Пермь, 1990. — С. 81-108.
11. Митина Л.М. Личностное и профессиональное развитие человека в новых социально-экономических условиях / Лариса Максимовна Митина // Вопросы психологии. – 1997. – № 4. – С. 28-38.
12. Орлов Ю.М. О сознании и самосознании / Юрий Михайлович Орлов // Орлов Ю.М. Самосознание и самовоспитание характера. – М., 1987. – С. 64-93.
13. Психологічний довідник учителя / упоряд.: В. Андрієвська / за заг. ред. С.Д. Максименка. – К.: Главник, 2005. – Кн. 2. – 112 с.
14. Римар Л.В. Формування професійної самосвідомості майбутніх учителів у процесі вивчення педагогічних дисциплін: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук / Людмила Володимирівна Римар. – К., 1999. – 21 с.

ality and its formation in childhood. Psychological Study]. Moscow: Prosveschenie [in Russian].

4. Bragina, V. D. (1996). *Predstavleniya o professii i samoosnena professionalno vazhnykh kachestv uchashcheyasya molodezhi [Visions of profession and self-assessment of students' professionally important qualities]*. *Issues of Psychology – Questions of psychology*, 2, 146-156 [in Russian].

5. Vaskovskaya, S. V. & Gornostay, P. P. (1996). *Psikhologicheskoye konsultirovaniye: Situatsionnye zadachi* [Psychological counseling: Cases]. Kyiv: Vyscha shkola [in Ukrainian].

6. Grebenkina, L. K. (2000). *Formirovaniye professionalizma uchitelya v sisteme nepreryvnogo pedagogicheskogo obrazovaniya* [The formation of teacher's professionalism in the system of continuous pedagogical training]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow [in Russian].

7. Koziev, V. N. (1980). *Psikhologicheskiiy analiz professionalnogo samosoznaniya uchitelya* [Psychological analysis of teacher's professional self-actualization]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Leningrad [in Russian].

8. Maksymenko, S. D. (2003). *Zahalna psykholohiia* [General Psychology]. Kyiv: Forum [in Russian].

9. Markova, A. K. (1996). *Psikhologiya professionalizma* [Psychology of professionalism]. Moscow: Mezhdunar. gumanit. fond "Znanie" [in Russian].

10. Merlin, V. S. (1990). *Struktura lichnosti: kharakter, sposobnosti, samosoznanie* [The structure of per-

sonality: character, abilities, self-awareness]. Perm [in Russian].

11. Mitina, L. M. (1997). *Lichnostnoye i professionalnoye razvitiye cheloveka v novykh sotsialno-ekonomicheskikh usloviyakh* [Personal and professional development of a person in new social and economic conditions]. *Issues of Psychology – Questions of psychology*, 4, 28-38 [in Russian].

12. Orlov, Yu. M. (1987). *O soznanii i samosoznanii* [On consciousness and self-consciousness]. *Samosoznaniye i samovospitaniye kharaktera – Self-consciousness and self-education of temper.* (pp. 64-93). Moscow [in Russian].

13. Maksymenko, S. D. (Ed.). (2005). *Psykholohichniy dovidnyk uchytelia* [Teacher's guide on Psychology]. Kyiv: Glavnik [in Ukrainian].

14. Rymar, L. V. (1999). *Formuvannia profesiinoi samosvidomosti maibutnikh uchyteliv u protsesi vyvchennia pedahohichnykh dystsyplin* [Formation of professional future teachers' self-awareness when studying pedagogical disciplines]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

Н. И. Метельская

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ БУДУЩИХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ РАБОТНИКОВ

В данной статье проанализировано понятие самосознания личности, в частности определены особенности профессионального самосознания. Особенно подробно рассмотрен процесс формирования профессионального самосознания педагогических работников.

Ключевые слова: самосознание, самооценка, саморегуляция, самопознание, профессиональное самосознание, профессиональная “Я-концепция”.

N. Y. Metelska

PECULIARITIES OF FORMATION OF FUTURE TEACHERS' PROFESSIONAL SELF-AWARENESS

This article focuses on the concept of self-awareness of a person; in particular, the peculiarities of future teachers' professional self-awareness are defined. The peculiarities of education development require the high level of future teachers' professional training, as well as the study of the psychological characteristics of their professional self-awareness. The study of the structure of self-awareness, the dynamics of its development is of great interest, both theoretically and in practice, because it allows you to explore the mechanisms of future specialist's personality formation. Having analyzed the different approaches to understanding the professional self-awareness, we have found out that it is, first of all, a person's understanding of his membership of a particular occupational group, learning and self-assessment of competencies and attitudes towards them. It is the awareness of oneself as the subject of one's professional activity. Various interpretations of the term "professional self-awareness" reflect different aspects of this broad concept. They are not contradictory, but rather complementary. The professional having sufficient level of self-awareness is more confident and satisfied with his profession; he strives for self-actualization. Professional self-awareness is changing in the process of professionalization. It is expanding; the criteria of evaluating professional capabilities are changing. Thus, professional self-awareness is one of the leading components of an individual's professional development. A promising direction for further research in the context of the chosen topic is the study of industry characteristics of future teacher's professional self-awareness.

Keywords: self-awareness, self-esteem, self-regulation, self-knowledge, professional identity, professional “self-concept”.

Подано до редакції 29.05.14